

GEORG B. MICHELS

Az 1674. évi pozsonyi prédikátorper történetéhez

Protestáns lelkipásztorok harca
az erőszakos ellenreformációval szemben*

A Magyar Királyság több mint hétszáz protestáns prédikátora és tanítója kapott idézést 1674 elején Pozsonyba, ahol egy rendkívüli törvényszék előtt lázadásért kellett felelniük.¹ Súlyos vádakot fogalmaztak meg ellenük: állítólag a Habsburgok uralmának megdöntésére, a katolikus hit elpusztítására és a Magyar Királyságnak az Oszmán Birodalomhoz való csatlakozására szólítottak fel. A per jegyzőkönyve szerint a felkelések fő értelmi szerzői és felbujtói voltak, továbbá szoros kapcsolatokat ápoltak a lázadókkal. Emellett katolikusok ellen uszítottak, bálványimádóknak és pápista kutyáknak nevezték őket, és azok üldözésére, elűzésére, sőt meggyilkolásukra buzdítottak. Ezenkívül segítségül hívták az oszmánokat, és arról győzködtek gyülekezeteiket, hogy „inkább a török adónak vessék alá magukat, mintsem Öfelsége uralma alatt maradjanak”.²

A 19. századtól kezdve a kutatások középpontjában a magyar protestáns pap-ság tragikus sorsa állt. A per menetét és a protestáns papok kemény büntetését számos publikáció dolgozta fel. Ezek rámutattak arra, hogy a per kimenetelét már előre eldöntötték, a lelkészeket pedig bebörtönzéssel, testi kínzással és kivégzéssel való fenyegetéssel módszeresen megfélemlítették, hogy bűnösnek vallják magukat. Közel egyévnyi megaláztatást követően csak a lelkészek kisebbsége maradt állhatatos. Negyvenkettőt közülük gályarabságra ítélték. A többség azonban aláírta a reverzálisokat, és Németországba, Hollandiába és Svájcba ment száműzetésbe.³ Ezek a traumatikus élmények – különösen a gályarabok sorsa – mind a mai napig jelentősen befolyásolják a magyarországi protestánsok önképét, a pozsonyi

* A cikk a Történettudományi Intézetben 2011. július 19-én tartott előadásomon alapul. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Péter Katalinnak, Pók Attilának és Szántay Antalnak tanulságos megjegyzéseikért. Köszönöm továbbá fordítóm, Ress László alapos munkáját.

1 A kutatás 735 beidézett személyből indul ki, de pontos számuk továbbra is bizonytalan. Vö. *Rácz Károly*: A Pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben. Sárospatak, 1874. 200.; Vitetnek ítélőszékre... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Szerk. S. Varga Katalin. Kalligram, Pozsony, 2002. 291–292.

2 S. *Varga Katalin*: Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Textus és értelmezés. Universitas, Bp., 2008. 174–176. és 178. Ilyen és hasonló vádpontokat ld. uo. 79–88.

3 Vö. ehelyett *Jean Oberuc*: Les persecutions des Luthériens en Slovaquie au XVIIe siècle. Librairie évangélique, Strasbourg, 1927. 123–142.; *Bucsay Mihály*: Der Protestantismus in Ungarn. I. Böhlaus, Wien, 1977. 184–188.; A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete. Szerk. Makkai László. Magyar Helikon, Bp., 1976. 23–28.; Rebellion oder Religion? Szerk. Makkai László–Peter F. Barton. Ref. Zsinati Iroda, Bp., 1977. 47–150.

per áldozatairól pedig számos emlékkötet, ünnepség, illetve emlékmű formájában emlékeztek meg.⁴

Mihalik Béla Vilmosnak Benczédi László és Bruckner Győző⁵ eredményeit bővítő újabb kutatásai érdekes kérdéseket vetettek fel. Mihalik részletesen rekonstruálta az 1670. évi Tisza-vidéki felkelés bukása után a Szepesi Kamara által hozott ellenreformációs elnyomó intézkedéseket, amelyek nyilvánvaló célja a magyar protestantizmus gazdasági és intézményi alapjainak elpusztítása volt. Mihalik véleménye szerint az üldöztetés a pozsonyi perrel érte el tetőfokát. Ugyan nem ez áll kutatásának középpontjában, de a szerző többször is felhívja a figyelmet a helyi ellenállásra, amelyet ezek az intézkedések váltottak ki. Többek között rámutat arra, hogy az üldözött gyülekezetek legalább két alkalommal a törökökhöz fordultak, hogy megakadályozzák templomaik elvételeit.⁶ A Mihalik által gyűjtött adatok egyértelművé tették, hogy mennyire igaz volt Benczédi meglátása, miszerint a protestáns hit elnyomása pattanásig feszítette a nép és a Habsburg kormányzat közötti viszonyt.⁷

Milyen mértékben vettek részt a prédikátorok ebben az ellenállásban? Közreműködtek-e valamilyen módon a Magyar Királyságot a prédikátorpert megelőző években megrengető felkelésekben?⁸ Vajon fordultak-e segítségért és támogatásért a törökökhöz? S. Varga Katalin két könyvében nemrég nemleges választ adott ezekre a kérdésekre. Állítása szerint a pozsonyi bíróság fő vádpontjai az udvari propaganda koholmányai voltak. A szerző a bírósági jegyzőkönyv módszeres elemzésével csakugyan kimutatta, hogy a vádiratokat és ítéleteket gondosan manipulálták: ehhez nemcsak tendenciózusan válogatott bizonyítékokat, hanem a katolikusok által Európa-szerte hangoztatott jellegzetes protestáns- és oszmánellenes retorika sztereotípiáit is felhasználták. S. Varga ugyanakkor többször is kiemelte, csak akkor lehet határozottabb választ adni arra a kérdésre, hogy a protestáns lelkesek valóban részt vettek-e a felkelésekben, ha aprólékosan megvizsgálják azokat a társadalomtörténeti és helyi viszonyokat, amelyekben a prédikátorok a per előtt működtek.⁹

4 *Graeme Murdock*: Responses to Habsburg Persecution of Protestants in Seventeenth-Century Hungary. *Austrian History Yearbook* 40. (2009) 37–52.

5 *Bruckner Győző*: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben (1520–1745-ig). Szepesi Szövetség, Bp., 1922. 253–329.; *Benczédi László*: Historischer Hintergrund der Predigerprozesse in Ungarn in den Jahren 1673–74. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22. (1976) 257–289.

6 *Mihalik Béla Vilmos*: A Szepesi Kamara szerepe az 1670–1674 közötti felső-magyarországi rekatolizációban. *Fons* 17. (2010) 255–320.; *Uő*: Mehmed egri janicsár aga kassai követsége. A török és a törökösség az 1670-es évtized ellenreformációjában. *Keletkutatás* (2009. tavasz) 129–138.

7 Benczédi szerint Magyarországon vallási polgárháború kitörése fenyegetett. Vö. *Benczédi László*: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685). Akadémiai, Bp., 1980. 10–11., 29., 56–57. és 63.; *Uő*: Predigerprozesse i. m. (5. jz.) 267–268.

8 Ezekkel az eddig alig kutatott felkelésekkel kapcsolatban ld. *Benczédi L.*: Rendiség i. m. (7. jz.) 55. („Történetírásunk mind a mai napig adós az ellenreformációs erőszakkal szemben kibontakozó [...] ezerarcú népi ellenállás feldolgozásával”).

9 *S. Varga K.*: Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve i. m. (2. jz.) 16., 34., 48–49., 51., 68–69., 113., 117., 137. és 141–142.; *Vitetnek ítélszékére* i. m. (1. jz.) 13., 15–19. és 27.

S. Varga alaptézise alátámasztja az uralkodó kutatási hagyomány megállapításait, amelynek középpontjában újra és újra az úgynevezett exulánsok életéről szóló történetek, levelek, prédikációik és röpirataik álltak. Az elüldözött protestáns papság ezen önvallomásai elítélték a perben elhangzó hamis és aljas vádakat, és részletes leírásokkal szolgáltak az üldöztetés, a büntetés és a száműzetés fájdalmas tapasztalatairól. Ezek az önvallomások kizárólag a prédikátorper, illetve a szerzők börtön- vagy gályarabságból való szabadulását követően születtek, és hamar egy, a magyar protestáns papság gyötrelmeit bemutató valóságos szenvedéstörténet részévé váltak. Az exulánsok írásműveit a 17. század utolsó két évtizedében Európa lutheránus és kálvinista területein terjesztették, ahol számtalan prédikációt és gúnyiratot ihlettek.¹⁰

Pauler Gyula ezzel szemben alapvetően más oldalról közelítette meg a problémát fontos és méltatlanul mellőzött 19. századi úttörő munkásságában, amely a királyi hatóságok által a pozsonyi per megelőző években folytatott vizsgálatokra irányult. Pauler ezeket a nyomozati iratokat az úgynevezett Wesselényi-összeesküvéshez kapcsolódó kutatásai során nézte át. Bár kutatásának középpontjában egyértelműen a magyar arisztokrácia – elsősorban az 1671-ben Bécsben kivégzett Nádasdy Ferenc, Frangepán Ferenc és Zrínyi Péter – állt, levéltári adatokat talált protestáns prédikátorok felkelésekben való részvételére is.¹¹ Fabiny Tibor 1976-os programadó tanulmányában elevenítette fel újra Pauler megközelítését, és azzal a javaslattal állt elő, hogy célszerű lenne tüzetesebben megvizsgálni a protestáns papságnak a pozsonyi per előtti években tanúsított magatartásával kapcsolatos teljes forrásdokumentációt. Fabiny alapvetése szerint a lutheránus és kálvinista lelkészek résztvevői voltak a felkeléseknek. Véleménye szerint fontos lenne hozzálátni ennek a „még ismeretlen drámának a hiteles feltárásához”.¹² Fabiny új kutatásokat sürgető felszólítása ösztönzött engem arra, hogy behatóan tanulmányozzam a nyomozati iratokat és más forrásokat.¹³

10 Áttekintést nyújt *Pukánszky Béla*: A magyarországi protestáns exuláns irodalom a XVII. században. *Protestáns Szemle* 25. (1925) 3. sz. 144–154.; *Fabiny Tibor*: A gyászévtized evangélikus emlékirói. *Theologiai Szemle* 18. (1975) 9–10. sz. 258–264.; *Ján Durovič*: Evanjelická literatúra do tolerancie. Matica Slovenská, Turčiansky Svätý Martin, 1940. 174–176.; *Hungarica*. Ungarn Betreffende im Ausland gedruckte Bücher und Flugschriften. Gesammelt u. beschrieben von Graf Alexander Apponyi. I–III. Rosenthal, München, 1903–1925. II. 157–158., 161. és 164., III. 132. és 135.; *Régi Magyar Könyvtár*. Szerk. Szabó Károly. I–III. MTA, Bp., 1879–1898., különösen a III. kötet, 2. rész 4–159.

11 *Pauler Gyula*: A bujdosók támadása 1672-ben. *Századok* 3. (1869) 1–16., 85–97. és 166–178., különösen 3., 14., 87., 94., 96–97. és 167.; *Uő*: Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése. I–II. MTA, Bp., 1876. I. 297–298., II. 50., 72., 159., 256. és 313.

12 *Fabiny Tibor*: Religio és rebellió. Szempontok a gályarabság okainak teljesebb megértéséhez. *Theologiai Szemle* 18. (1976) 5–6. sz. 148–153., különösen 149.

13 A források igen szórványosak. A protestáns levéltári források szinte alig tartalmaznak adatot az 1670 és 1674 közötti időszakról, az itt tárgyalt lelkészekről nem maradtak fenn prédikációk vagy levelek, a Kiszsebeni Városi Levéltárban pedig nagyon kevés kapcsolódó irat található. Történészként tehát elsősorban a Habsburg hatóságok által gyűjtött adatokra kell hagyatkoznom. Vö. *Fabiny T.*: Religio i. m. (12. jz.) 150–151.; *Hörk József*: A Sáros-Zempléni ev. esperesség története. Bernovits, Kassa, 1885. 145.; *Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek*. 16–17. század. Szerk. Dienes Dénes. Osiris, Bp., 2001. 432. és 437.; *Peter Kónya*: Prešov, Bardejov a Sabinov

E tanulmányban a prédikátorper három vádlottjára, a kisszebeni (Zeben, ma Sabinov, Szlovákia) evangélikus gyülekezet lelkipásztoraira, Andrej Gallira, Johannes Regiusra és Paul Regiusra összpontosítok. Más beidézett lelkipásztorokkal ellentétben ők hárman nem jelentek meg Pozsonyban, vagyis nevük szerepel a bírák által a távolmaradókról összeállított listákban.¹⁴ Több felszólítást és fenyegetést is figyelmen kívül hagytak, és azoknak 1674. április 30-áig, a per lezárultáig sem tettek eleget. Különösen a Paul Regiust Pozsonyba szólító sikertelen kísérletek voltak kínosak, mivel a per kitervelői szerint ő számított az egyik legfőbb felbujtónak és lázítónak, akit távollétében felnégyelésre és élve elégetésre ítélték.¹⁵

Választásom azért esett erre a három lelkipásztorra, mert olyan különböző lelkészcsoportokat képviseltek, akiket a pozsonyi perhez kapcsolódó eddigi kutatások során nagyrészt figyelmen kívül hagytak. Ezek az eddig ismeretlen prédikátorok, nem osztoztak a gályarabok és a per más áldozatainak sorsában. Éppen ellenkezőleg: sokan azzal, hogy nem hagyták el a gyülekezetüket és elutasították, hogy lelkipásztori hivatalukat minden további nélkül átadják a katolikus klérusnak, szembeszegültek a bírósággal. Másrészt a kisszebeni lelkipásztorok azon, a prédikátorok túlnyomó többségét alkotó csoportot képviselték, akik nem írták le tapasztalataikat vagy akik hagyatékaik nyomtalanul eltűntek. A három kisszebeni prédikátor egyikének sem maradt fenn semmilyen írása. A prédikátorpert követő években mindhárman nyomtalanul eltűntek a történelem színpadáról; örökségük azonban nem volt jelentéktelen: illegalitásban kifejtett tevékenységük alapvetően hozzájárult ahhoz, hogy Kisszebenben és környékén továbbéljen a lutheránus hit. Harmadrészt nem magyar, hanem német és szláv származásúak voltak, akiknek sorsára a magyar emlékezetkultúra alig fordított figyelmet. Ezenkívül lutheránusok voltak, és nem kálvinisták, mint a gályarabok többsége. Szükségesnek tartom annak a gyakran hangoztatott véleménynek a felülvizsgálatát, miszerint a pozsonyi per legállhatatosabb ellenfeleinek magyar kálvinisták számítottak.¹⁶

Mit rótt fel a vádirat a kisszebeni lelkipásztoroknak? A Johannes Regius és Andrej Galli elleni vádak nem részletezték; ehelyett általánosságban ugyanazokkal a kollektív vádakkal illették őket, mint az összes többi lelkészt.¹⁷ A Paul Regius elleni vádak ellenben részletesebben kifejtették, bár azok szinte szó szerint megegyeztek a többi prédikátorral szemben megfogalmazottakkal. Állítólag ostyákat gyalázott meg és szentségtörést követett el; titkos összejöveteleket szervezett és sötét összeesküvéseket támogatott; hallgatóságát és a népet lázadásra bujtogatta; a felkelőkkel és a törökökkel levelezett; a Magyar Királyság és a császár ellen

počas protireformácie a protihabsburských povstaní (1670–1711). Biskupský Úrad Východného Dištriktu Ev. Crkvi na Slovensku, Prešov, 2000. 43–45. és 49.

14 Fabiny szerint a beidézettek közül csupán 336-an jelentek meg. Vö. *Fabiny T.*: Religio i. m. (12. jz.) 152.

15 *S. Varga K.*: Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve i. m. (2. jz.) 158., 195. és 226.; Vitetnek ítélőszékére i. m. (1. jz.) 30.

16 Ez az állítás már Abraham van Pootnál is megtalálható: *Uő: Nauwkeurig verhaal van de vervolginge aangerecht tegens de Euangelise leeraren in Hungariën*. Hoorn, Amsterdam, 1684. 85–86.

17 *S. Varga K.*: Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve i. m. (2. jz.) 158. és 195–196.

izgatott; végül a törökkel való unióért szállt síkra, azzal a szándékkal, hogy „vég-ső romlást és pusztulást hozzon az egész keresztény világra”. Röviden, a Paulus Regius elleni vádiratban szinte minden sztereotip megfogalmazás és toposz megtalálható, amit S. Varga értekezésében feldolgozott.¹⁸

Merő koholmányok voltak-e tehát a vádak, vagy mégis valamiféle történelmi valóságon alapultak? Ezekre a kérdésekre a válasz az eddig még nem tanulmányozott forrásokban található, amelyek betekintést nyújtanak Kisszeben és környéke széles társadalmi ellenállásának rejtett világába, amely főként az ellenreformáció erőszakos intézkedései ellen irányult. A kisszebeni lelkipásztorok jól látható résztvevői voltak ennek a helyi ellenállásnak, de messze nem ők voltak az egyedüli lelkészek, akik abban közreműködtek. Az általam elemzett források sokszor hivatkoznak falusi és kisvárosi lelkészekre, valamint hatalmas földbirtokosok szolgálatában álló lelkipásztorokra. Ezek a lelkipásztorok sem jelentek meg a pozsonyi bíróság előtt.¹⁹

Ha meg akarjuk érteni ennek a figyelemreméltó engedetlenségnek az eredetét, célszerű közelebbi pillantást vetnünk Kisszebenre és a körülötte elterülő Sáros vármegyére. Kisszeben szabad királyi város a magyarországi protestantizmus egyik fellegetyűje volt. A 17. század elejétől a felső-magyarországi városszövetség tagjaként – Lőcsével, Eperjessel, Bártfával, Kassával és Késmárkkal együtt – valamennyi katolizációs kísérletnek ellenállt. Az ellenreformáció korlátozott vívmányait egész Felső-Magyarországon felszámoló Bethlen Gábor és Rákóczi György erdélyi fejedelmeknek önként tágra nyitotta kapuit. A lábukat Lőcsén, Kassán és Késmárkon megvető jezsuitáknak, pálosoknak és más szerzetesrendeknek pedig Kisszebenben nagyon nehezen sikerült hasonló eredményeket elérniük.²⁰ Giovanni Battista Reggiani ferences szerzetes 1669-ben például úgy látta, hogy nem lesz könnyű eltartani egy katolikus lelkészt a városban: „Atyáink nem fognak tudni [ott] maradni, ha nem kapnak pénzt [a Szepesi Kamarától], amivel fenntarthatnák magukat.” A városi tanács egy katolikus pap részére még a töredékét sem volt hajlandó biztosítani annak a bőséges jövedelemnek, amelyet az evangélikus lelkészeknek juttatott.²¹

Kisszeben előkelőségei erőteljesen támogatták az evangélikus vallás terjesztését, és nem nézték jó szemmel a katolikus egyház azon törekvéseit, hogy befészkelje magát a városba. 1662-ben Christoph Böntzsch, egy ismert lutheránus polgár például a jezsuitákat kárhóztatta naplójában, akik véleménye szerint „fáklyákkal és tűzzel akarják meggyilkolni” a lutheránusokat.²² A városi tanács

18 Uo. 36., 38–39., 101–102. és 224–226.

19 Uo. 158–159.

20 Dejiny Sabinova. Szerk. Peter Kónya. Sabinov, 2000. 84–85. és 119–120.; *Voitech Dangl: Slovensko vo víre stavovských povstaní*. Slov. Ped. Naklad., Bratislava, 1986. 75.; *Bruckner Gy.*: i. m. (5. jz.) 271.

21 *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*. IV. Ed. István György Tóth. Római Magyar Akadémia–METEM–MTA TTI, Róma–Bp., 2005. 2508.

22 *Franz von Krones: Zur Geschichte des Jesuitenordens in Ungarn seit dem Linzer Frieden (1645–1671)*. Archiv für Österreichische Geschichte 79. (1893) 280–354., különösen 295.

a vélt katolikus fenyegetés ellensúlyozására olyan alapítványokat támogatott anyagilag, amelyek templomokat és iskolákat építettek egész Sáros vármegyében; emellett otthont adott a felső-magyarországi evangélikus egyház majdnem valamennyi szinódusának, és mindent elkövetett azért, hogy Kisszeben tisztán protestáns várossá formálja.²³ 1667 szeptemberében Szegedi Ferenc püspök és magyar kancellár arra panaszkodott a bécsi pápai nunciusnak, hogy a katolikus lakosság elszegényedik az olyan városokban, mint Kisszeben: „És ha a szükség arra kényszeríti ezeket a katolikusokat, hogy eladják házaikat, akkor [a leggazdagabb eretnekek] vásárolják fel azokat és szegény eretnekeknek adják oda őket [...]. Ha nem történik hamarosan valami, akkor nemsokára nem maradnak katolikusok ezekben a helységekbek.”²⁴

A katolikus egyház számára nemcsak Kisszeben, hanem Sáros vármegye legnagyobb része is érintetlen terület maradt. A vármegye befolyásos földesurai többségükben evangélikusok voltak, köztük is kiemelkedett a Berthóty, a Berzeviczy, a Hedry, a Keczer és a Péchy nemzetség; ezenkívül élt ott még néhány kálvinista nemes, például Soós György családja. A katolikus nemesek száma lényegesen alacsonyabb volt, mint a nyugati vármegyékben, és csak kevesen voltak annyira gazdagok és befolyásosak, mint Kapy György.²⁵ Ugyanakkor jól jellemzi a helyi vallási viszonyokat, hogy sárosi birtokain még Kapy Györgynek sem sikerült bevezetnie a katolikus hitet. A Kapyak családi birtokain a vallási hatalom kálvinista lelkészek kezében maradt, akik fölött Kapy György egyik pártfogoltja, Horváth István kálvinista nemes gyakorolta a felügyeletet.²⁶ Nem meglepő módon Sáros vármegye szálka volt a katolikus főpapság szemében, és egyesek – például a szomszédos Szepes vármegyében működő Bársony György püspök – a Habsburgok magyarországi hatalmát veszélyeztető tényezőt láttak az itteni nemességben.²⁷

1670-ben azonban úgy tűnt, megváltozik a helyzet. A kisszebenieket, valamint a sárosi nemeseket azzal vádolták meg, hogy részt vettek a felső-magyarországi nemesség összeesküvésében, amelyet az év májusában lepleztek le. A hűségnyilatkozatoknak és a királyi hatóságokkal való együttműködésre vonatkozó ígéreteknek kevés fogantjuk volt. Kisszeben városa és számos sárosi nemes módszeres elnyomó intézkedések céltábláivá vált. Királyi csapatok szállták meg a várost, ma-

23 *Hörk J.*: i. m. (13. jz.) 79. és 120–147.; *Dejiny Sabinova i. m.* (20. jz.) 109–112. és 145–146.

24 *Ványó Tihámér Aladár*: A bécsi nunciusok jelentései Magyarországról 1666–1683. Pannonhalma, 1935. 42–43.

25 *Tóth Sándor*: Sáros vármegye monografiája. I–II. Bp., 1909–1910. I. 259–269., 322–326., 339–349., 398–399. és 432–436.; *Zsilinszky Mihály*: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. III. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Bp., 1893. 121–122., 137., 151–152. és 234.; *Galla Ferenc*: A magyar katolikus restauráció misszionáriusa. Bp., 1946. 20., 25–26. és 48.

26 Magyar Országos Levéltár (= MOL) E 244 Minutae, 30 cs., 1672. augusztus, fol. 198r (a Szepesi Kamara augusztus 31-i levele Horváth Istvánnak).

27 *Zsilinszky M.*: i. m. (25. jz.) 180.; Österreichisches Staatsarchiv (Bécs; = ÖStA), Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Ungarische Akten (= HHStA UA) Fasz. 324., Konv. A, fol. 26r–v, 27v (Bársony 1671. május 17-i levele Johann Rottalnak); *Pauler Gy.*: Wesselényi i. m. (11. jz.) II. 17. és 50.

gas adókat vetettek ki rá.²⁸ A város környékén megindult a földbirtokok módszeres elkobzása: a Berthóty, a Keczer, a Péchy és a Soós család elveszítették birtokaik jelentős részét. A férfiak asszonyaikat hátrahagyva Erdélybe vagy török területre menekültek. Akiknek nem sikerült elmenekülniük, azokat bebörtönözték és bíróság elé állították. 1671 áprilisában kezdődött meg a per Sáros vármegye egyik nagy hatalmú és ékesszóló nemese, Keczer András ellen. Többek között azzal vádolták meg, hogy „erősen üldözte a katolikus vallást”, és síkra szállt azért, hogy Felső-Magyarország meghódoljon a törököknek. Tanúk állították, hogy lelkes beszédek tartott, amelyekben nyilvánosan felszólította hallgatóit, hogy a törökökre úgy tekintsenek, mint a Habsburg elnyomás alóli felszabadítóokra.²⁹

A protestáns lelkészek számára nyilvánvalóvá vált, hogy a legrosszabbra kell felkészülniük. Martin Novack lutheránus lelképásztor találóan fogalmazott, amikor azt állította, hogy a protestáns hit elpusztítása csupán idő kérdése, most, hogy a nemesi pártfogóikat letartóztatták vagy elűzték.³⁰ Kisszebenben 1671 végén ütött az órájuk. December közepén királyi csapatok erőszakkal behatoltak a két kisszebeni templomba, és elvették azokat a lutheránusoktól. A város főtemplomát Ciprián Saladinus ferences atyának adták át, aki ezzel a város első katolikus papja lett azóta, hogy Kisszeben felvette a protestáns vallást a 16. század húszas éveinek végén.³¹ Hasonló akciókra került sor egész Sáros vármegyében, amelyek a következő év elején és nyarán a protestáns lelkészek falvakból és kisvárosokból való módszeres elűzésében csúcsozódtak ki. 1672. augusztus végéig a katonák erőszakkal elvették a vármegye csaknem összes templomát, és azok a katolikus egyház kezébe kerültek.³²

Ennek a háttérnek az ismerete nélkül nem érthető meg azok a drámai események, amelyek 1672 nyárutóján és októberében megrémítették a bécsi udvart és Magyarország katolikus főrendjeit. 1672. szeptember elején török területről magyar csapatok – szinte kizárólag bujdosó lutheránusok és kálvinisták – törtek be Szatmár és Zemplén vármegyébe. Gyorsan nyomultak Kassa, a Habsburg-uralom felső-magyarországi központja felé, szeptember 14-én pedig megverték a felső-magyarországi hadsereg főparancsnoka, Paris von Spankau tábornok által vezényelt csapatokat. A királyi hivatalnokok és támogatóik életüket féltve elmenekültek. 1672. október 5-én felszabadítóként üdvözölték a lázadók csapatait Kisszebenben, és azt megelőzően Sáros vármegye teljes nemessége az általános

28 MOL E 254 Repraesentationes, informationes et instantiae, 50. cs., 1670. július, no. 37., fol. 346–347v (a kisszebeni városi tanács 1670. július 17-i levele); MOL P 507 Nádasdy család, Levelezés, 11. cs., no. 422. (Kisszeben városának dátum nélküli hűségesküje); Dejiny Sabinova i. m. (20. jz.) 121.; *Könyv, P.*: i. m. (13. jz.) 39–40.; *Pauler Gy.*: Wesselényi i. m. (11. jz.) II. 51–52.

29 ÖStA HHStA UA Fasz. 289., Konv. D, fol. 54v–55.; uo. Fasz. 293., Konv. C, fol. 1–36., 43–44v; MOL E 148 Acta Neoregestrata, fasc. 691., no. 4., p. 569–578.

30 „Kein Rath/Schutz und Hülfé war nirgends zu suchen noch zu finden. Die Pfaffen hatten fast aller Orten die Oberhand.” Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (= OSZKK), RMK III. 3030. Ungarische Gewisse und Wahrhaftige Avisen. H. n., 1679. JIII (!).

31 *Ványó T.*: i. m. (24. jz.) 59–60.; ÖStA Kriegsarchiv, Expeditionsprotokolle, 1671. fol. 683–684.

32 Néhány templom azonban protestáns maradt. Vö. *Hörk J.*: i. m. (13. jz.) 46., 82. és 315.

felkelésre és a császár elleni harcra buzdított. Ekkor már szinte teljesen összeomlott a felső-magyarországi királyi hatalom. Benczédi László véleménye szerint ezt a korábbi kutatások során csak kevés figyelmet kapott felkelést a jóval ismertebb, Thököly Imre vezette felkelés próbájának kell tekinteni. A Haditanácsnak csak néhány héttel később, friss alsó-magyarországi ezredek kiküldésével sikerült ismét ellenőrzése alá vonnia a helyzetet.³³

Milyen mértékben vett részt a Pozsonyban megvádolt három kisszebeni lelkész ebben a felkelésben? Magatartásukkal törvényes okot szolgáltatottak-e a királyi hatóságoknak arra, hogy a rebellekhez sorolják be őket? E fontos kérdések megválaszolásának kulcsa azon vizsgálatok sorozatában rejlik, amelyeket Sáros vármegye katonai visszafoglalását követően I. Lipót császár és Pálffy Tamás püspök, királyi kancellár kifejezett utasítására folytattak le 1673 kezdetétől. A vizsgálatok a prédikátorpert követő hónapokra is átnyúltak; ezeket kiegészítik a vizsgálóbiztosok és a Szepesi Kamara közötti levelezés, a Kisszebenről és annak környékéről készült jelentések, valamint azok a levelek és kérvények, amelyeket Kisszeben lakói a királyi hatóságoknak írtak.

A legátfogóbb vizsgálat 1673. február 11-én indult, és hat hétig tartott.³⁴ Ahhoz, hogy jobban megérthessük a vizsgálatok összességének forrásértékét, célszerű ezt az egy vizsgálatot – a többi nyomozás elemzése helyett is – alaposan szemügyre venni. Ezzel kapcsolatban fontos hangsúlyozni, hogy a fennmaradt nyomozati iratok a pozsonyi periratokkal ellentétben adott helyekhez, illetve személyekhez köthető, konkrét és datálható eseményeket világítanak meg. Az ezekben az iratokban rögzített tényállásokból csak később konstruálták meg a protestáns lelkészek ellen, propagandacéllal manipulált vádpontokat.³⁵

A vizsgálat célkeresztjében a felkelésnek a két szomszédos vármegyében, Sárosban és Szepesben található központjai, ezek közül is elsősorban Kisszeben, Bártfa, Késmark, Lócse, Szepesváralja, Szepesolaszi, Korompa és Gölnicbánya álltak. A felkelésben részt vett falvakra kevesebb figyelmet fordítottak, a vizsgálóbiztosok érdeklődése pedig egyértelműen elsősorban a nevezett városok közvetlen környékére irányult. Ugyanakkor meglátogattak néhány uradalmat is, amelyek vagy a felkelésben részt vevő nemeseké voltak, vagy a felkelés célpontjai közé tartoztak. Ezek közé tartozott Palocsai Horváth István palocsai birtoka, amelyet a rebellek fölégettek, valamint a sárosi alkapitánynak, a felkelésben vezető szerepet játszott Berzeviczy Zsigmondnak a berzevicei birtoka.³⁶

A vizsgálatot irányító három hivatalnok azon kis létszámú katolikus kisebbségből került ki, amely a felkelés alatt hű maradt az uralkodóhoz. Gundelfinger Já-

33 *Benczédi L.*: Rendiség i. m. (7. jz.) 57–65.; *Pauler Gy.*: A bujdosók támadása i. m. (11. jz.) 11–16.

34 Egri Káptalan Levéltára, *Protocollum Seriale* (= EKL PS) Q, no. 148. *Attestationes pro Fisco Suae Majestatis Regio*, 367–534.

35 Ezt a szerkesztési folyamatot eddig nem kutatták. Ld. ehhez *Péter Katalin*: A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben. In: *Uő*: Papok és nemesek. Ráday Gyűjtemény, Bp., 1995. 200–210., különösen 200–201.

36 Kisszebenen kívül Bártfa állt a vizsgálat középpontjában (EKL PS Q, no. 148. 440–467. és 529–534.). Eperjes városa egy külön vizsgálat célpontja volt (MOL E 148 fasc. 1462., no. 38.)

nos egy armalista család becsvágyó sarja volt, aki 1670 szeptemberében hűséget és engedelmisséget esküdött a császárnak, amiért jutalmul harmincadosnak nevezték ki.³⁷ Berzeviczy János, a sárosi alkapitány testvére csupán röviddel korábban tért át a katolikus hitre, és szintén arra törekedett, hogy bebizonyítsa a Habsburg-udvarnak feltétlen hűségét.³⁸ Kolozsváry Imre egri kanonok az egri egyházmegye sárosi főespereseként vett részt a bizottságban.³⁹ A vizsgálódó hivatalnokok rendszeresen leveleztek a Szepesi Kamara elnökével, Otto Ferdinand Volkra gróffal. Zárójelentésüket 1673. március 24-én adták le.⁴⁰

A vizsgálóbiztosok Volkra grófnak címzett levelei fényt derítenek azokra a nehéz körülményekre – nyílt ellenségeskedésre, sőt erőszakra – amelyek között tevékenységüket végezték. Kiszzebenben a lakosság megtagadta, hogy élelmiszert és a lovaiknak takarmányt adjon el. Bártfán evangélikus diákok támadtak a bizottság kocsisára, és kövel betörték a koponyáját. Bár a hivatalnokok a királyi csapatok védelme alatt álltak, nem érezték magukat biztonságban, és azon voltak, hogy minél hamarabb távozzanak az ellenséges helységekből.⁴¹

Mindezek ellenére arra törekedtek, hogy munkájukat a lehető legalaposabban végezzék. Hangsúlyozták, hogy nem tudnak „gyorsan és felületesen” dolgozni, mivel az ügy túl kényes; nagyszámú tanú alapos kikérdezése nélkül nem lehet felderíteni a felkelés okát, és kiemelték, hogy nem akartak úgy visszatérni, hogy a felületes munka miatt szégyenben maradjanak, vagy hogy ezáltal feletteseiknek csak további munkát hagyjanak hátra. A hivatalnokok tehát komolyan vehető erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy megértsék a lázadás mozgatórugóit és belső dinamikáját. Egyes tanúk önként keresték fel őket, míg másokat véletlenszerűen választottak ki. A tanúk túlnyomórészt a felkelés – szinte kivétel nélkül katolikus – áldozatai közül kerültek ki, de voltak köztük felkelők és minden meggyőződés nélkül hozzájuk csatlakozó személyek is. A bizottság elsősorban a nemesekre és a városi tanácsnokokra volt kíváncsi.⁴² Fontos hangsúlyozni, hogy a protestáns papság nem állt a vizsgálatok célkeresztjében.

A vizsgálathoz összeállított 31 kérdésből álló jegyzék – az úgynevezett *puncta interrogatoria* – kevés figyelmet szentelt a protestáns papságnak.⁴³ Hat kérdés a

37 Tóth S.: i. m. (25. jz.) I. 241. és 318.; Egri Káptalan Levéltára, Protocollum Extraseriale (= EKL PE) AG, no. 227., fol. 244. Obligatio egregii Joannis Gundelfinger (1670. szeptember).

38 Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. I–VIII. Pest, 1857–1868. I. 2. rész 48.; MOL E 254 57. cs., 1672. július, no. 41., fol. 85. (Berzeviczy július 11-i levele).

39 Hörk J.: i. m. (13. jz.) 82.; Fazekas István: A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918 (1951). ELTE Levéltára, Bp., 2003. 66.

40 EKL PS Q, no. 148. 534. E vizsgálatok kivonatai itt találhatóak: MOL E 148 fasc. 1737., no. 6., 1–30.; uo. no. 8., 1–235.

41 MOL E 254 59. cs., 1673. február, no. 36. (február 21-i jelentés), fol. 72v; uo. no. 46. (február 24-i jelentés), fol. 90.; MOL E 23 Litterae Camerae Scepusiensis, 13. cs., 1673. február, fol. 153–154. (a Szepesi Kamara február 26-ai levele).

42 MOL E 254 59. cs., 1673. március, no. 10. (március 5-ei jelentés), fol. 27r–v; uo. no. 22. (március 9-ei levél), fol. 53–54.

43 EKL PS Q, no. 148. 375–378., Puncta Interrogatoria.

felkelők seregének belső rendjére vonatkozott: annak főparancsnokaira, tisztjeire, katonáira és a fegyverekre, különösen az ágyúk számára.⁴⁴ Nyolc további kérdés a vármegye nemességére, a városok polgáira és jobbágyokra irányult: hogyan fogadták a lázadók seregét és hányan csatlakoztak közülük a felkeléshez. Különös érdeklődést tanúsítottak azon városok iránt, amelyek lelkesen csatlakoztak a lázadáshoz.⁴⁵ Öt kérdés a rebellisek pénzbeli támogatására vonatkozott, a felkelők seregének élelmiszerral való ellátására és hadtápjára, a törökök szerepére és a rebellisek elmenekült vezetőinek tartózkodási helyére.⁴⁶ Hét további kérdés a felkelők indítékaira volt kíváncsi: mit gondolnak a császárról és mit mondtak róla? Hogyan viszonyulnak a katolikus egyházhoz?⁴⁷

Csak az utolsó kérdések között találunk olyanokat, amelyek a protestáns lelkesekre vonatkoztak. A 22. kérdésben az iránt érdeklődtek, hogy „hány prédikátor, tanítómester és diák” vett részt a felkelésben. A 25. kérdés azt tudakolta, hogy protestáns papok „a [Magyar] Királyságot és a királyságban fölényben levő katolikus rendet nyilvánosan [...] becsmérelték-e prédikációikban és beszédeikben, [...] és milyen módon nem riadtak vissza attól, hogy [az emberekben] gyűlöletet szítsanak”. A 26. kérdés azt vizsgálta, hogy a protestáns papok olvasták-e vagy megvitatták-e a „szélhámos Drabik Miklós álprofetikus könyvét”.⁴⁸ A 27. kérdés a királyi sereg bevonulásakor elmenekült prédikátorok tartózkodási helyére irányult. A felső-magyarországi városok katonai ellenállására vonatkozó 29. kérdés pedig többek között arra keresett választ, hogy láttak-e prédikátorokat a városfalakon, amikor a királyi sereg ostrom alá vette a városokat. Ha szándékában is állt tehát a vizsgálódó hivatalnokoknak, hogy bizonyítékokat gyűjtsenek a papság ellen, ez nem élvezett elsőbbséget.

A vizsgálat során összesen 202 tanú tett vallomást. E tanúknak csaknem kétharmada nem válaszolt a protestáns papságra vonatkozó kérdésekre; ugyanakkor számos más dologról részletesen beszámoltak. A prédikátorokkal kapcsolatban megnyilatkozó tanúk válaszai nagyrészt igen általánosan fogalmaznak. Olyan megjegyzéseket tettek, mint „Azt hallotta[m], hogy sok prédikátor, iskolamester és diák csatlakozott a lázadókhöz, miután katonai egyenruhát húztak (*assumptis vestibus militaribus*)”; „Biztosan tudja [tudom], hogy ők voltak ennek a felkelésnek a felbujtói, fő okozói és szítói”; „voltak prédikátorok és diákok a rebellisek között”; „a felkelők táborában voltak”; vagy egyszerűen „bajkeverők voltak”.⁴⁹

Egyes kijelentések azonban lehetővé teszik a történész számára, hogy pontosabb következtetéseket vonjon le a protestáns papságnak az 1672-es felkelésben játszott szerepéről. A nyomozati jegyzőkönyv alapján összesen tíz, Sáros vármegye

44 Uo. 1–4. és 13–14.

45 Uo. 5–11. és 18.

46 Uo. 12., 15., 17., 19. és 28.

47 Uo. 16., 20–21., 23–24. és 30–31.

48 A chiliaszta Drabik Miklóshoz ld. *Ján Kvačala*: Dejiny reformácie na Slovensku. Tranoscius, Liptovský Mikuláš, 1935. 244–248.

49 EKL PS Q, no. 148. 385–386., 392., 403–404., 410., 450. és 484. Az idézetekhez ld. uo. 390., 402., 415., 418. és 444.

gyéből származó lutheránus lelkipásztor és egy kálvinista lelkész azonosítható be név szerint, míg további nyolc – köztük egy kálvinista – azon helységek alapján, ahol templomaik voltak.⁵⁰ A legtöbb hivatkozás viszonylag rövid, ami természetesen megnehezíti a részletes elemzést. A nyomozati iratok azonban hosszabb tanúvallomásokot tartalmaznak a három kisszebeni lelkipásztortól, Andrej Gallitól, Johannes Regiustól és Paul Regiustól.

A kisszebeni lelkipásztoroknak az 1672-es felkelés idején tanúsított magatartása jobb megértése érdekében részletesen elemeznünk kell tanúvallomásait, majd azokat össze kell vetnünk más tanúk kijelentéseivel. Johannes Regius, a német főprédikátor ragaszkodott hozzá, hogy sem ő, sem más evangélikus lelkész nem vett részt a lázadásban, ugyanakkor „sok kálvinista prédikátor és diák volt a rebellesek között”. Amikor a felkelők serege bevonult Kisszebenbe, ő a városon kívüli kertjében tartózkodott, és ott hallotta a harangzúgást. Ekkor visszatért a városba, és istentiszteletet tartott. A felkelők erőszakos cselekedeteihez azonban nem volt köze: például helytelenítette, hogy a csőcselék keresztülhajtotta Ciprián atyát, a katolikus szerzetest a városon, majd pellengérré állította. Állítása szerint Ciprián teljesen meztelen volt, a haját levágták. Regius azt is közölte, hogy tehetetlenül szemlélte, ahogy a Baranyay Ferenc, Sáros vármegye egyik evangélikus vallású nemese által vezetett csőcselék kifosztotta a katolikus templomot. A templomba csak azért ment be, hogy megmentsen két értékes kelyhet, azután távozott. Regius bevallotta, hogy a királyi sereg ostroma alatt a városfalakon tartózkodott; ugyanakkor csupán egy rövid pillantást vetett a sereg-re és azt követően azonnal távozott.⁵¹

Johannes Regius vallomása néhány érdekes kérdést vet fel. Például: valóban olyan tehetetlen volt-e, amikor a csőcselék rátört Ciprián atyára? Miért volt a katolikus templomban annak kifosztása alatt? Csupán a kelyheket szerette volna megmenteni a dühös csőcseléktől? És mit keresett a városfalon? E kérdések jogosságát támasztja alá két, őt közvetlenül megvádoló tanú vallomása. Ciprián atya, aki valahogy túlélte az atrocitásokat, azt állította, hogy Regius részt vett a felkelésben. A templomban tartózkodott, amikor kifosztották azt, mégpedig nemcsak néhány pillanatra, hanem egész idő alatt. Az ostyákat Regius jelenlétében szórták szét és taposták meg a földön. Regius társa, Andrej Galli lelkipásztor pedig azt állította, hogy látta, ahogy Regius röviddel a királyi sereg megérkezése után felfegyverzett polgárok sokaságával vonult fel a városfalra. Valóban azt gondolhatjuk-e, hogy

50 A kisszebeni lelkipásztorokon kívül a következő lutheránus lelkészekről van szó: Johannes Wiszlicenus (Úszpeklény), Martin Pfeiffer (Bártfa), Jakob Zabler (Bártfa), Paul Kray (Bártfa), Samuel Stephanovics (Raszlavica), Tamás György (Pécsújfalú) és Gassitsius János (Berzevice). A kálvinista lelkész Inney (Sóvár) valószínűleg a Soós család udvari lelkésze, egy másik kálvinista pedig Nagysáros városának lelkésze volt. A következő falvak lutheránus lelkészei szintén részt vettek a felkelésben: Dobó (Héthársi j.), Hanusfalva (Girálty j.), Klussó (Bártfai j.), Orkuta (Kisszebeni j.), Osztrópatak (Kisszebeni j.), Hervartó és Szekcsőalja (Bártfai j.). Vö. uo. 392., 400., 411., 417., 433., 437., 445., 447., 454., 456., 459., 467. és 532.

51 EKL PS Q, no. 148. 429–431. A Baranyay nemzetségről ld. *Tóth S.*: i. m. (25. jz.) I. 255.

Johannes Regius csupán egy ártatlan és közömbös megfigyelő volt, ahogy azt magáról a nyomozás alatt állította?⁵²

Paul Regius, Johannes Regius öccse kihallgatása során meglehetősen szűkszavú volt, a harmincegy kérdés közül csupán kettőre válaszolt. Sáros vármegye lutheránus nemeseit – különösen Baranyay Ferencet, Berthóty Sámuel és Péchy Gáspárt – vádolta meg; azt állította, hogy ők voltak a felelősök a katolikus templom elleni támadásért. „Azt hallotta[m], – nyilatkozta a jegyzőkönyv szerint – hogy ők kísérték a nevezett lelkipásztorokat [vagyis Johannes Regiust és Andrej Gallit – G. M.] a templomhoz, de mivel félt[em] a magyaroktól, nem mert[em] belépni a templomba. Emiatt azonban szitkokat szórt rá[m] Nikolaus Szentivanyi tanácsnok [...], ezért kénytelen volt[am] bemenni a templomba. Ott énekeltek [énekeltünk], imádkoztak [imádkoztunk] és misét mondtak [mondtunk].” Paul Regius ahhoz is ragaszkodott, hogy a város ostroma alatt soha nem tartózkodott a városfalon: „Látta[m], ahogy felfegyverzett polgárok mennek fel a falra; kétségkívül a városbíró parancsára, mert az ő tudomása nélkül [itt] semmi sem történhet.”⁵³

Ciprián atya azonban cáfolta Paul Regius lelkész szavait. Állítása szerint az ifjabb Regius kezdetektől fogva jelen volt a templom kifosztásánál: „Miután betörték a templomba, a főoltár körül a földre öntötték a Legszentebb Tiszteletreméltó Szentséget (*Sanctissimum Venerabile Sacramentum*); ott aztán részben a felkelők, részben az ifjabb német lelkész lábbal szégyentelenül széttaposta.” Egy katolikus polgár, aki az erőszaktól való félelmében a városi pajta szénájában bújt el, megerősítette a szerzetes vallomását. „Paul Regius, a kisszebeni németek prédikátora, magához vette a kisszebeni templom ostyatarató kelyhét [...], kiöntötte belőle a Tiszteletreméltó Szentséget, majd itt és ott szétszórta a padlón, majd lábbal széttaposta.” Caspar Mihallyko, egy lutheránus polgár pedig azt vallotta, hogy Regius is felelős volt a kis létszámú katolikus kisebbség elleni túlkapásokért. Toth János tanácsnokkal, a sárosi nemesség befolyásos szövetségeseivel mesteremberek és diákok csoportjait vezette a katolikusok házához, hogy kifosztassa azokat.⁵⁴

A harmadik kisszebeni lelkipásztor, a szláv gyülekezetért felelős Andrej Galli mindent megtett azért, hogy letagadja: belekeveredett a felkelésbe. Nemcsak kollégájára, Johannes Regius főlelkészre tett terhelő vallomást – ahogy azt már említettük –, hanem azt is hangsúlyozta, hogy a felkelők seregével Kisszebenbe érkező kálvinista lelkészek voltak a valódi felbujtók. Galli határozottan állította, hogy mindig hű maradt a császárhoz. Emiatt a felkelők „a lehető legrosszabb sérelmet okozták neki”. Nem tagadhatta azonban, hogy részt vett a katolikus pap nyilvános megalázásában: „Arra kényszerítették, hogy bemenjen [bemenjek] a sekrestyébe [...], hogy meghallgassa[m] gyónását, és az ő [én] szertartása [szertartásom] szerint adjon [adjak] neki úrvacsorát. Ciprián atya szakállá és haja már le

52 Uo. 414–415. és 432.

53 Uo. 436.

54 Uo. 410., 415. és 424. Johannes Toth tanácsnok küldöttként hívta be Kisszebenbe a felkelők seregét. A város Habsburg-csapatok általi visszafoglalását követően a lázadók táborában maradt. Uo. 391., 396., 405., 414., 418., 422. és 424–425.

volt borotválva, és nem volt rajta ruha.” Annak tényét, hogy istentiszteletet tartott a felkelőknek és imákat mondott el értük, Galli azzal magyarázta, hogy a magyar nemesek kényszerítették erre.⁵⁵

Négy szemtanú határozottan cáfolta az ártatlanságát bizonygató Gallit. Az első tanú, Ciprián atya buzgó prédikátorként írta le őt. „Isten végre meghallgatott bennünket – mondta Ciprián szerint – és fényt derített az igazságunkra. Elnyomta ellenségeink hamisságát.” Véleménye szerint Galli az egyik főbűnös, mivel arra buzdította a városbíró, hogy engedje be a felkelők seregét a városba. A jegyzőkönyv szerint az evangélikus Caspar Mihallyko azt mondta, hogy Galli prédikációival „a város egész közösségét feltűzelte, hogy bátorsággal küzdjenek a német sereg ellen”. Galli személyesen is vezetett polgárokat a városfalra, hogy ott csatába bocsátkozzanak a császári csapatokkal. Ezek között olyan közrendűek is voltak, „akik sok követ hoztak magukkal, hogy azzal megdobálják a németeket [...]”. Két katolikus nemes szintén azt állította, hogy Galli prédikációkkal uszította a népet. Az egyik nemes szerint a katolikusok meggyilkolására szólította fel a lakosságot. Személyesen hallotta, hogy Galli egy a felkelők győztes seregére mondott pohárköszöntő során kijelentette, hogy „[most] lefejezhetjük a katolikusokat”. A másik nemes ezt nem tudta megerősíteni; ő csak a következő kijelentést hallotta: „Isten nem fog elhagyni [benneteket]. Egy csoda révén visszaadta a katolikusok által elvett templomokat. [Isten] elnyomta a hamisságot és felemelte az igazságot.”⁵⁶

Az 1673 elején lefolytatott vizsgálat tanúvallomásaiból a pozsonyi prédikátorper általános és általánosító vádjainál jóval összetettebb és árnyaltabb összkép rajzolódik ki. Az 1673. évi eljárás során a három protestáns lelkész egyikét sem vádolták meg azzal, hogy szövetkezett a törökökkel. Arra sincs bizonyíték, hogy ezek a lelkészek bármilyen uszító szónoklatokat tartottak volna a császár ellen. A tanúk, valamint a vádlottak vallomásai inkább egy olyan népfelkelés résztvevőiként állítják be a kisszebeni lelkészeket, amely, miután a városi tanács kitarta a kapukat a felkelők serege előtt, az egész várost hatalmába kerítette. A két lelkész, Andrej Galli és Paul Regius például nem tagadta, hogy részt vett a rebellesek különböző akcióiban. Galli még azt is bevallotta, hogy közvetlenül részt vett Ciprián atya megalázásában, mielőtt a pellengérhez vezették volna. Paul Regius pedig beismerte, hogy miséket tartott a felkelőknek. Ugyanakkor mind Regius, mind Galli ragaszkodott ahhoz az állításához, hogy ezekre a felkelők vezetői kényszerítették; nehezen bizonyítható állítások, amelyeket azonban különböző tanúk megcáfoltak.

A prédikátorok tehát vezető szerepet játszottak volna a felkelésben? Legelőször is rögzítenünk kell, hogy a vizsgálóbiztosok a legcsekélyebb kísérletet sem tettek arra, hogy a prédikátorokat állítsák be a felkelés fő felelőseinek. Ellenkezőleg: a nyomozati iratok, a hivatalnokok levelei és más források a felkelés meghatározó szereplőiként újra és újra a magyar nemeseket és a városi tanácsot ne-

55 Uo. 431–432.

56 Uo. 398., 411., 413., 415., 423. és 425.; MOL E 148 fasc. 1462., no. 38., fol. 32.

vezték meg.⁵⁷ Sáros vármegyében újra és újra a tekintélyes lutheránus családokat nevezték meg a felkelés felbujtóiként és támogatóiként, közülük is elsősorban a Berthótyakat, a Berzeviczyeket és a Péchyeket.⁵⁸ Kiszzebenben ezek a nemesek szorosan együttműködtek Johannes Stöckel városbíróval és a tanácsnokokkal, így a már említett Toth Jánossal.⁵⁹

Ugyanakkor nem férhet kétség ahhoz, hogy az evangélikus lelkészeknek a helyi társadalom minden rétege központi szerepet tulajdonított az ellenreformációval szembeni ellenállásban. Miután a királyi sereg 1671 decemberében elfoglalta templomaikat, a lakosság egy emberként sorakozott fel mögöttük, és amikor a katonák 1672 elején kivonultak a városból, erőszakosan léptek fel a város főtemplomát átvevő Ciprián atya ellen. A lutheránus gyülekezet krónikája szerint Paul Regius lelképásztor dühös csócselék élén érkezett a templomtérre, majd behatoltak a templomba, miközben Ciprián atya az oltár előtt állva éppen misét tartott. A krónika külön megemlíti, hogy Paul Regius személyesen támadt rá a papra, és erőszakkal a templomon kívülre tessékelte. A templomtéren aztán a kiszzebeniek súlyosan bántalmazták és majdnem agyonütötték Ciprián atyát.⁶⁰

Az 1672. május végi újabb katonai akció sem tudta eltántorítani a lakosságot attól, hogy továbbra is támogassák a lutheránus lelkészeket. Ez olvasható ki abból az elkeseredett levélből, amelyet Ciprián atya 1672. augusztus 30-án, azaz hozzávetőleg egy hónappal a felkelés előtt írt. Ciprián arra panaszkodott, hogy semmit se kapott a tizedből és más jövedelmekből, amelyeket a város és a környező falvak mindig is szolgáltatottak az egyháziaknak. A városi tanács parancsba adta, hogy semmit sem kaphat; Semsey Ferenc pedig, akinek birtoka a város közelében feküdt, személyesen megfenyegette és ellene uszította a szolgálait. Állítása szerint jobbágyok törtek be a kertjébe és lekaszálták a rétvét; az egyik jobbágy vasvillával támadt rá, „és ha nem lovon ült volna, ki tudja, mit csináltak volna [vele]”. Alig

57 MOL E 244 30. cs., 1672. augusztus, fol. 162r (augusztus 23-i levél); MOL E 254 59. cs., 1673. február, no. 36, fol. 72v (február 21-i jelentés); uo. 1673. március, no. 10., fol. 27r (március 5-i jelentés); uo. no. 22., fol. 54. (március 9-i jelentés). Ld. továbbá az elkobzandó javakról szóló rendeleteket MOL E 245 Minutae neo-regestratae, Lajstromkönyvek 27. köt., Oktober-November 1672, no. 2013., 2016., 2018–2028., 2043., 2048–2053. és 2067.

58 A következő sárosi nemes családok álltak a vizsgálatok középpontjában: Baranyay, Berthóty, Berzeviczy, Desőffy, Dobay, Fejérpataky, Hedry, Keczer, Péchy, Saarossy, Semsey, Seredy, Soós, Szallay és Szinney. A Pécsyekekről ld. EKL PS Q, no. 148. 388., 395., 403., 406–407., 412., 414–415., 436., 438. és 469. (Péchy Gáspár beszéde a küszöbönálló török betörésről); a Berthótyakról ld. uo. 389–390., 395., 402., 416–417., 433., 472–473., 476. és 483–484. (egy katolikus templom kifosztása).

59 Kiszzebenben a vizsgálatot folytató hivatalnokok a városbíróról és a városi tanács tagjairól (pl. Leonhard Fabini, Georg Simonis, Nikolaus Szentivanyi, Georg Wagner), valamint Thomas Szabó szószólóról (*tribunus plebis*) gyűjtöttek információkat, vö. uo. 388., 391., 396., 398–399., 403., 405., 412., 414., 418–421., 423–424.

60 Evanjelický a. v. zborový archív Prešov. Status et fatorum Ecclesiae Evangelicae utriusque nationis Germanicae aequae Slavicae in Regia ac Libera Civitate Cibiniensi succincta descriptio, 1778. 63–64. Összefoglalók itt: *Kónya, P.*: i. m. (13. jz.) 44–45; Dejiny Sabinov i. m. (20. jz.) 146. és *Johann Samuel Klein*: Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinden des Königreichs Ungarn. III. Hornyánszky, Pest, 1873. 355–356.

sikerült elmenekülnie egy rajtaütésből, amikor Orkuta, egy, a városhoz tartozó falu lakosai lesben állva vártak rá. Az evangélikus városi iskola diákjai pedig nyíltan megfenyegették, hogy megölik. A Szepesi Kamara figyelmeztetései, miszerint súlyosan meg fogja torolni ezeket, nem tudtak változtatni Ciprián atya nyomorúságos helyzetén.⁶¹

A lelkipásztorok szoros kapcsolataik révén mélyen beágyazódtak a helyi társadalomba. Mind a három lelkipásztor hosszú idő óta a városban lakott és élvezték a városi tanács támogatását. A Csehországból menekült Andrej Galli, akit a kortársak emiatt „cseh prédikátornak” hívtak, Johann Stöckel városbíró pártfogoltja volt. Az 1660-as évek elején már olyan nagy befolyása volt, hogy az ő ajánlására neveztek ki lelkészeket Sáros megyében.⁶² A Regius testvérek a német közösséget 1635 és 1658 között főlelkészként szolgáló Stefan Regius lelkipásztor fiai voltak. A városban nőttek fel és valószínűleg – apjukhoz hasonlóan – beházasodtak a város előkelő családjaiba. Ez a gyakorlat amúgy gyakran megfigyelhető Felső-Magyarország lutheránus városaiiban. Johannes Regiust a városi tanács 1653-ban iskolamesterré, majd 1658-ban főlelkésznek nevezte ki. Öccsét, Pault Bártfára, Eperjesre, Boroszlóba és Wittenbergbe küldték tanulni. 1663-ban tért vissza a városba, ahol először iskolamesterként tevékenykedett, majd a német gyülekezet második lelkészének nevezték ki 1669-ben.⁶³

A felkelés könyörtelen leverése és a város újbóli megszállása nem változtatott érdemben a prédikátorok népszerűségén. Ciprián atya Volkra grófnak címzett 1673. február 7-ei segélykérő leveléből megismerhetjük a szerzetes eredménytelen kísérleteit, amelyekkel tekintélyét szerette volna megőrizni. A helyzet reménytelen, írta: „Kérem, higgye el, a Magyar Királyságban sehol máshol nincsenek ennyire komisz emberek, mint akik között én élek. Isten dicsőségére és nekem mint az Ő szolgálójának, ezért gondoskodjon róla, hogy a város prédikátorait letartóztassák. Mert ismét megjártsszák magukat (*iterum assumunt sibi cornua magna*), és a polgárok egyre jobban sértegetnek, mivel látják, hogy nem lesz semmi bajuk.”⁶⁴ A helyzet már 1672 decemberében kiéleződött, ezért Volkra gróf sürgős megbeszélésre hívta a papot Kassára, hogy kiutat találjanak a feszült helyzetből.⁶⁵ Úgy tűnik, hogy Ciprián a város gyors megbüntetését sürgette. Amikor Volkra vizsgálóbiztosai végül február közepén megérkeztek a városba, ujjongani kezdett, mert azt hitte, hogy eljött az egyedülálló lehetősége arra, hogy megkapja éves bérét: „Megrettentek a vizsgálat miatt. Talán most majd gyorsabban fogják csinálni [azt, amit megparancsoltak nekik], mint korábban.”⁶⁶ De minden hiába volt; a szerzetes

61 MOL E 254 57. cs., 1672. augusztus, no. 101., fol. 214r–v (augusztus 30-i levél); MOL E 244 30. cs., 1672. augusztus, fol. 86r (a Szepesi Kamara augusztus 24-i levele a városi tanácshoz).

62 Klein, J. S.: i. m. (60. jz.) 83. és 355.; Rácz K.: i. m. (1. jz.) 65.; Ján P. Drobny: Evanj. Slovenski martyri (mučeníci). Tranoscius, Liptovský Mikuláš, 1928. 113.

63 Klein, J. S.: i. m. (60. jz.) 353–359.; Drobny, J. P.: i. m. (62. jz.) 114–115.

64 MOL E 254 59. cs., 1673. február, no. 7., fol. 14. (február 7-ei levél).

65 MOL E 244 30. cs., 1672. december, fol. 95. (Volkra december 31-i levele Cipriánnak); uo. fol. 186. (Volkra ugyanaznap levele a városi tanácsnak).

66 MOL E 254 59. cs., 1673. február, no. 38. (február 22-i levél), fol. 76.

ínségén mi sem változott, ahogy arról egy 1673. február végén kelt elkeseredett levél tanúskodik. A városi tanács semmit nem tett annak érdekében, hogy kifizesse vagy hogy megbüntesse az őt kínzókat.⁶⁷

E külső körülmények miatt nemcsak az igen valószínű, hogy a kisszebeni lelkipásztorok részt vettek az 1672-es felkelésben, hanem az is, hogy a felkelők seregének bevonulása után kitört városi felkelés csupán egy epizódja volt a templomaikat elkobzó királyi csapatok elleni elhúzódó harcnak. A lelkipásztoroknak mindenestre kapóra jött a rebellisek serege, mivel lehetőséget biztosított számukra, hogy elűzzék a katolikus papot, visszavegyék elvett templomaikat és helyreállítsák az evangélikus istentiszteletet. Ugyanakkor nem állapítható meg egyértelműen, hogy a lelkipásztorok közvetlenül részt vettek-e a katolikus pap és a katolikus kisebbség elleni támadásokban, és ha igen, akkor kényszerítették-e őket erre – ahogy azt ők maguk állították –, vagy önként vettek részt benne, ahogy azt más tanúk vallották. A lutheránus gyülekezet krónikája azonban rögzítette, hogy Paul Regius már a felkelők seregének megérkezése előtt tettelegesen bántalmazta a katolikus papot, ami egyértelmű bizonyíték arra, hogy a három lelkipásztor közül legalább egy kész volt erőszakhoz folyamodni, hogy megvédje evangélikus hitének szabadságát annak elnyomóitól.

A felkelés után Sáros vármegyében lefolytatott vizsgálódások sok hasonló esetre derítettek fényt, mégpedig nem csak Bártfán és Eperjesen.⁶⁸ Több lutheránus nemes lelkipásztorai például követték urukat a felkelők seregébe, ahol prédikációkat és istentiszteleteket tartottak. Közéjük tartozott Gassitsius János, Berzeviczy Zsigmond alkapitány családi lelkésze Berzevicéről, Tamás György, a befolyásos Péchy család papja Pécsújfaluból és az osztrópataki lelkipásztor – nevét az iratok sajnos nem említik –, aki pártfogóival, Berthóty Jánossal és Sámuellel egyetemben fegyveresen és lóháton szolgált a felkelők seregében. Több szemtanú vallotta azt, hogy ezek a lelkipásztorok prédikációkban szólítottak fel a németekkel szembeni ellenállásra és az evangélikus hit helyreállítására. A katonák a kisszebeni lelkipásztorokhoz hasonlóan őket is könyörtelenül elűldözték templomaikból a felkelést megelőző hónapokban. 1672 szeptemberében követték pártfogóikat a harcba, elűzték a templomaikat átvevő katolikus papokat, és a felkelők seregének védelmében újra elfoglalták korábbi hivatalaikat.⁶⁹

Más lelkipásztorok arra használták ki a lehetőséget, hogy felszámolják az ellenreformáció által esetlegesen elért eredményeiket. Stephanovics Sámuel raszlavicai lelkipásztor, a lutheránus Raszlaviczy család pártfogoltja például arra érke-

67 „Illus. Dne, Comissarii meos persecutores mandaverant capere sed iudex nihil horum facit nec intendit”, vö. MOL E 254 59. cs., 1673. február, no. 61. (1673. február 27-i levél), jelölés nélküli cédula (a 126. és 127. oldal közé behelyezve). A levél a továbbiakban arról szól, hogy a lutheránus istentiszteletek folytatódtak, és hogy a városbíró mindent megtesz annak érdekében, hogy megakadályozza a katolikus istentiszteletet. Ciprián mintegy mellékesen megjegyzi, hogy egy feldühödött embertömeg által „súlyosan bántalmaztatott” (*graviter trusus*). Uo. fol. 126r.

68 Bártfáról és Eperjesről ld. EKL PS Q, no. 148. 382–387., 416–417., 442–449., 453–456. és 529–530.

69 Uo. 392., 394., 397., 402–404., 406., 412–416., 419., 433. és 437.

zett vissza a templomába, hogy néhány jobbágy áttért a katolikus vallásra. Azonnal cselekedett, több prédikációt is tartott az áttértek ellen, és „nyomást fejtett ki rájuk, hogy térjenek vissza a lutheránus hitre”. Ebben számíthatott a Raszlaviczay testvérek, János, György és Péter erőszakos intézkedéseire és fenyegetéseire.⁷⁰ A Bártfához tartozó hat falu név szerint nem említett lelkipásztorai hasonló módszereket alkalmaztak. Ennek során Bártfa város jegyzőjének, a katolikus egyház esküdt ellenségének tartott Elias Spleninek a parancsára cselekedtek. Spleni azzal bírta meg a lelkipásztorokat, hogy „[a jobbágyokat], akik már áttértek és hithű katolikusokká váltak, [...] a lutheránus hitre való visszatérésre buzdítsák”. Ezenkívül meg kellett rettenteni a jobbágyokat, hogy többen már ne hagyják el hitüket. Spleni tevékenyen segítette a lelkipásztorokat ebben az evangélikus vallást megerősítő kampányban: elüldözte Felső-Magyarországról a sárosi falvak templomainak katolikus papjait.⁷¹

Az általam itt elemzett nyomozati iratok csupán a jéghegy csúcsát alkotják. A királyi hatóságok ez idáig ismeretlen számú további vizsgálatot folytattak le az 1672-es felkeléshez kapcsolódóan.⁷² Ezek a vizsgálatok arról tanúskodnak, hogy a protestáns templomok könyörtelen elvétele jelentős ellenállást váltott ki számos felső-magyarországi városban és faluban. Gönc (Abaúj vármegye), Késmárk (Szepes vármegye), Nagykapos (Ung vármegye), Kisvárd (Szabolcs vármegye), Jolsva (Gömör vármegye) és Tállya (Zemplén vármegye) városa például Kisszebenhez hasonlóan forrongott, a polgárok pedig felszabadítóként tekintettek a lázadók seregére. Ugyanez érvényes sok más falura és mezővárosra, például Almásra (Torna vármegye), Létánfalura (Szepes vármegye), Nagylónyára (Bereg vármegye), Nagyszőlősrre (Ugocsa vármegye), Göncruszkára (Abaúj vármegye) és Liskára (Zemplén vármegye).⁷³ A vizsgálatok szintén bizonyítékokat szolgáltatottak arra vonatkozóan, hogy a népi ellenállásban és a helyi felkelésekben részt vettek protestáns lelkészek.

Úgy tűnik, a lázadó prédikátorokat nem lehetett egykönnyen rávenni arra, hogy Pozsonyba utazzanak. Ezt egyértelműen bizonyítja az, hogy a Szepesi Kamara a kisszebeni – és más Sáros vármegyei – lelkipásztorokat sikertelenül próbálta a törvényszék elé vitetni. A kisszebeni lelkipásztorok annak ellenére sem hagyták el a várost, hogy többször is felszólították őket a Pozsonyban való megjelenésre. Annak ellenére is ők maradtak a legbefolyásosabb vallási vezetők, hogy a városi tanács egyes tagjait katolikusokra cserélték le, és elűzték a lelkipásztorokat akár

70 Uo. 459–462. A Raszlaviczay testvéreket többek között az elüldözött katolikus pap elleni túlkapásokkal vádolták. A testvérek Sáros vármegye legeltökéltebb lázadói közé tartoztak. Vö. uo. 442., 444., 452.; *Tóth S.*: i. m. (25. jz.) II. 436–437.

71 EKL PS Q, no. 148. 446–447. Spleniről, a bártfai és környékbeli katolikusüldözések egyik fő felelőséről ld. uo. 442., 445., 451., 454., 529. és 531.; *Dejiny Bardejova. Zost. Andrej Kokuľa. Východoslovenské Vyd., Košice, 1975. 146.*

72 Erről áttekintést nyújt *Pauler Gy.*: A bujdosók támadása i. m. (11. jz.).

73 EKL PE AH, no. 5., 44.; EKL PS Q, no. 186., 189.; MOL E 148 fasc. 1431., no. 2. és fasc. 1436., no. 38.; ÖStA HHStA UA Fasz. 180., Konv. D, no. 1; *Lehoczky Tivadar*: Bereg vármegye monographiája. I–III. Pollacsek, Ungvár, 1881. I. 163–165.

erőszakkal is megvédelmezni hajlandó diákokat.⁷⁴ A város pénztára és a környező falvak egy fillért sem adtak Ciprián atyának, akinek a helyzete ugyanannyira kényes maradt, mint korábban. Továbbra is erőszak fenyegeti, írta a Szepesi Kamarának, mert a városi tanács a Kassáról érkezett többszöri parancsok ellenére „sem fogta el üldözőit, akik által súlyos sérelmeket szenvedett el”. A jobbágyok gyűlölete sem hagyott alább. A kisszebeniek például beengedték a városba Pécsújfalú, a Péchy családtól elkobzott falu jobbágyait, és „megengedték nekik [...], hogy [rajta] erőszakot tegyenek”.⁷⁵

A pozsonyi törvényszék azoknak a prédikátoroknak, akik nem jelentek meg az idézésre, súlyos büntetéseket helyezett kilátásba. Röviddel később keresni kezdték őket, hogy megállapítsák, „hol maradnak, hol tartózkodnak, és hogy élnek-e még, [...] vagy hogy hova rejtőztek ezek a rebellis és hűtlen prédikátorok.”⁷⁶ A keresés az 1672. évi felső-magyarországi felkelés központjaira és a felkelőktől felszabadításukat váró egyes nyugat-magyarországi vidékekre összpontosult. Így például arra törekedtek, hogy megtalálják a Késmárk környékén rejtőző prédikátorokat. Veszprémben és környékén szintén kutakodtak, ahol a kálvinista lakosság lázas figyelemmel követte a felső-magyarországi eseményeket.⁷⁷

1674. augusztus 28-án – négy hónappal a pozsonyi per lezárását követően – kihallgatások kezdődtek Kisszebenben, amelyekkel a renitens lelkipásztorok tartózkodási helyét szerették volna kideríteni. A nyomozást folytató hivatalnokok azt szerették volna megtudni a várostól, hogy „a prédikátorok közül ki volt az, aki a [Szepesi] Kamara intését és tiltását követően [tovább] prédikált, keresztelt és istentiszteletet tartott”. A tanúk azonban nem voltak hajlandók a hivatalnokokat bármilyen formában segíteni. Még a korábban olyan együttműködő és időközben a katolikus vallásra áttért, ezért nemesi címmel és tanácsnoki tisztséggel jutalmazott Caspar Mihallyko is azt állította, hogy semmi biztosat nem tud. Csak azt hallotta, hogy Galli, a szláv prédikátor elmenekült a városból. Mercz György, a város jegyzője, katolikus földbirtokos ugyanakkor azt állította, hogy Galli sokszor tar-

74 A város megbüntetéséhez ld. *Szabó István*: *Protestáns egyháztörténeti adatok az 1670–1681. évekből a bécsi hadilevéltárból. Egyháztörténet Ú. S. (1959) 2–3. sz. 173–174.; Kónya, P.: i. m. (13. jz.) 60–62.*

75 MOL E 254 60. cs., 1673. július, no. 61., fol. 119. (dátum nélkül). Pécsújfalut (Kisszebeni j.) a Szepesi Kamara röviddel a császári sereg megérkezése után elkobozta, ld.: MOL E 245 Minutae neo-regestratae, Lajstromkönyvek 27. köt., no. 2022. (1672. november 4.); *Tóth S.*: i. m. (25. jz.) I. 398., II. 453–454. A felkelés alatt a falubeliek brutálisan bántalmaztak egy másik papot (EKL PS Q, no. 148. 400. és 439.).

76 EKL PE AH, no. 44. Inquisitionis Relatio pro parte Fiscii Regii (1674. március 24.), fol. 108v; *S. Varga K.*: *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve i. m. (2. jz.) 161–162.* Johann Samuel Klein szerint a pozsonyi bíróság által küldött komisszárok Kisszebenben hallgatták ki Paul Regiust és Gallit. Regiust Galli vallomása alapján, miszerint soha nem taposott szét ostyákat, ezt követően felmentették a halálos ítélet végrehajtása alól. Klein nem nevezi meg forrását, én pedig nem találtam bizonyítékot erre az anekdotára. *Klein, J. S.*: i. m. (60. jz.) 356.

77 MOL E 210 Miscellanea, 45. cs., Prot. Egyházak, t. 9., sz. 49., fol. 197–204v. Relatio inquisitionis contra praedicantes (1674. március 20.); uo. sz. 46., fol. 180–187. Questatoria pro parte Fiscii Regis ex Capitulo Veszprimensi (1674. október 6.).

tózkodott szomszédja, Simon György házában. De semmi biztosat nem tudott. A városbíró és a többi tanácsnok hallgatott, nem mondott semmit. Csak a Mercz által megvádolt Simon György tett vallomást: „Andrej Galli szájából hallotta[m], hogy dolgait és könyveit Sziléziába küldte”. Egyébiránt „látta[m], ahogy a prédikátorok a nyitott városkapun át távoztak”.⁷⁸

Ugyanezzel a dátummal létezik egy, a kisszebeni prédikátorok számára előre megfogalmazott reverzális. Aláírásukkal arra kötelezték volna magukat, hogy „lemondanak és teljes mértékben tartózkodnak a prédikátorságtól”. Ebben az esetben Kisszebenben maradhatnak. Ha azonban megtagadják az aláírást, azonnal el kell hagyniuk a Magyar Királyságot. Ha pedig csupán színleg írják alá a reverzalist, és továbbra is „titokban vagy nyíltan” istentiszteleteket tartanának valahol, akkor kivégzéssel és minden jószáguk elvesztésével sújtják őket. Érdekességképpen megemlítendő, hogy a reverzálisban egy tollvonással áthúzták a felkelés vádját.⁷⁹ Ez arra utal, hogy a vizsgálóbiztosok hajlandóak voltak engedményeket tenni, talán annak érdekében, hogy meggyőzzék a városi tanácsot, találják meg a prédikátorokat.⁸⁰

Nincs bizonyítékunk arra, hogy Kisszebenben sikerrel járt volna a keresés. A reverzálison nem található aláírás. Egy, a katolikus lakosok által 1675. október 9-én írt levél emellett azt igazolja, hogy a prédikátorok továbbra is a városban tevékenykedtek. Nem laktak ugyan a városfalon belül, hanem az elővárosban találtak menedékre, ahonnan rendszeresen bejártak a városba, hogy ellássák a lutheránus lakosság lelki szükségleteit.⁸¹ Ciprián atya nyomatékosan megtiltotta a polgároknak, hogy beszéljenek a prédikátorokkal, és mindent megtett, hogy elűldözze őket az elővárosból. Ezzel azonban annyira felbőszítette mind az evangélikusokat, mind néhány, csupán színleg katolikussá vált polgárt, hogy koholt vádakkal elmozdították városi lelkészi állásából. A városbíró és a városi tanács teljes mellszélességgel kiállt a prédikátorokért, és teljesen hidegen hagyta őket, hogy magatartásuk nyilvánvalóan ellentmond a Szepesi Kamara többszöri felszólításának. A levél azzal a felszólítással zárul, hogy a katolikus egyháznak a kisszebeni eretnekek kiirtásával (*extirpatione haereticorum Cibiniensium*) kell diadalmaskodnia.⁸²

78 EKL PE AH, no. 56. Relatio attestationis pro parte Fiscii Regii (1674. augusztus 31.), fol. 144–145.

79 MOL E 210 45. cs., t. 9., sz. 50., fol. 205–206v. Paria obligatoriarum praedicantium Cibiniensium (1674. augusztus 28). Az áthúzott rész: „propter motus praeteritarum rebellionum in Inclyto hocque Regno Hungariae exortarum” (fol. 205r).

80 Úgy tűnik, az ehhez hasonló engedmények nem voltak szokatlanok. Egy ismeretlen szerző számára ez egyértelmű bizonyítékul szolgált arra, hogy a pozsonyi törvényszék fővádja pusztán kitaláció volt. Vö. OSZKK RMK III. 2732. (App. H. 979.) Hungarische Praedikanten-Unschuld wider die dreißigfach unwahre Beschuldigung. H. n., 1675. 84–86. és 92–93.

81 MOL E 210 45. cs., t. 9., sz. 55., fol. 217r–v. A levél szerzői: a nemesi származású Nagy Zsigmond és István, Horváth Iván tanácsnok, Paloczi János szószóló és öt tanácsos (*centumvir*).

82 Uo. A ferences rendi rendtartományfőnököknek állítólag egy, a város pecsétjével ellátott levelet adtak át, amelyben különböző túlkapasokat (*excessus*) vetettek Ciprián atya szemére. A túlkapasok mibenléte nem ismert. Ugyanakkor hihető vádakat fogalmazhattak meg, mert Cipriánnak Rómába kellett utaznia, hogy igazolja magát. Vö. *Galla Ferenc*: Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században. PPKE Egyháztörténelmi Kutatócsoport, Bp.–Róma, 2005. 28–29.

Kisszebenben az ellenreformáció tehát nem ért el látványos eredményeket, sőt talán kudarcot is vallott. Ciprián atya nem térhetett vissza hivatalába, míg a prédikátorok továbbra is lelkipásztori szolgálatot teljesítettek.⁸³ Amikor 1678. július végén a Teleki Mihály vezetése alatt álló felkelők csapatai 10 napra megszállták Kisszebent, ismét nyíltan tartottak protestáns istentiszteleteket a városban. Úgy tűnik azonban, hogy a város visszafoglalása után legalábbis Paul Regius elmenekült. 1679-től Erdélyben élt, és nem igazolható, hogy 1682-ben Thököly Imre csapataival együtt visszatért volna a városba. Testvéréről, Johannesről és a cseh exuláns Andrej Galliról viszont semmilyen feljegyzés nem maradt. Megélték-e még, hogy Thököly Imre Kisszebenben és más felső-magyarországi városban visszaállította a lutheránus istentiszteletet? Vajon prédikációkkal és istentiszteletekkel ünnepelték-e Thököly bevonulását, mint a kassai, sárospataki vagy más protestáns központokban működő társaik?⁸⁴ Ezek a kérdések sajnos nem válaszolhatók meg az eddig ismertté vált források alapján.

A katolikus egyház kényes kisszebeni helyzete egész Sáros vármegyére jellemző volt. Különösen Bártfáról és Eperjesről érkeztek állandóan panaszok a tehetetlen papoktól és kicsiny gyülekezeteiktől; még a Szepesi Kamara elnökének, Otto Volkra grófnak katonai segítséggel végrehajtott közvetlen beavatkozásai sem tudtak ezen érdemben változtatni. Nem volt foganatja a városi tanácsokhoz intézett és a katolikus vallás visszaállítására vonatkozó császári parancsoknak sem. Néhány papnak sikerült ugyan megvetnie a lábát a vármegye egyes falvaiban és városaiban, de a ferences Cipriánhoz hasonlóan ők is jövedelem nélkül maradtak.⁸⁵ Az 1672-es felkelésért leginkább felelős protestáns nemesek pedig megtagadták a hatóságokkal való együttműködést. A Szepesi Kamara hiába szólította fel a vármegyében állomásozó csapatok főparancsnokát, Cobb tábornokot, hogy büntesse meg ezeket a nemeseket. A katolikusok üldöztetése még a felkelés leverését követően sem hagyott alább, sőt a helyzetük rosszabbodott: a nemesek tömlőceiben katolikusok sínylődtek, számosan bántalmazásoknak voltak kitéve. A hadsereg azonban nem segítette a Szepesi Kamarának: Cobb tábornok ugyanis bizonyosság- és védleveleket állított ki a felkelés számos vezetőjének, amelyek szerint senki nem

83 A Volkra gróf és más befolyásos katolikusok által írt bizonyáglevelek nem voltak képesek megakadályozni, hogy a Propaganda Kongregáció megtiltsa Cipriánnak, hogy visszatérjen lelkeszi hivatalába. Vö. *Galla F.*: Ferences misszionáriusok i. m. (82. jz.) 29.

84 *Drobný, J. P.*: i. m. (62. jz.) 113–115.; *Klein, J. S.*: i. m. (60. jz.) 108. és 356–357.; *Kónya, P.*: i. m. (13. jz.) 64. és 95–97.; *Bruckner Gy.*: i. m. (5. jz.) 379–384.; A Thököly-felkelés és kora. Szerk. Benczédi László. Akadémiai, Bp., 1983. 186.; *Nagy Iván*: Egykorú emlékirat Thököly Imréről. Századok 10. (1876) 655–664.; Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára (Sárospatak), Sárospatak városának jegyzőkönyvei (1642–1717), fol. 45–50. (MOL Filmtár).

85 MOL E 254 58. cs., 1672. december, no. 64 (Tache bártfai lelkész levele Volkrának); uo. 60. cs., 1673. március, no. 12. (Szegedy János bártfai harmincados levele); uo. 1673. június, no. 23. (a Magyar Kamara elnöke, Kollonich püspök intervenciója az eperjesi pap, Langer érdekében); uo. 1673. június, no. 58. (egy úszpeklényi pap levele); uo. 1673. július, no. 122., 188. (Langer levelei Eperjesről); *Mihalik B.*: A Szepesi Kamara i. m. (6. jz.) 282–283., 290., 293. és 298–301.; *Kónya, P.*: i. m. (13. jz.) 52–53. és 57–59.

fogja háborgatni őket.⁸⁶ Nem meglepő tehát, hogy a sárosi lelkipásztorok közül sokan nem jelentek meg Pozsonyban.⁸⁷

Tulajdonképpen kijelenthető, hogy a katolikus egyház és a császári udvar alaposan elszámolta magát a pozsonyi perrel. Sok prédikátor és iskolamester figyelmen kívül hagyta a Pozsonyba szólító idézést, számos lelkész pedig vagy a gyülekezeténél maradt, vagy hamar visszatért oda. Nem csak Kisszebenben volt csupán látszólagos az „evangélikus egyház likvidálása” (Kónya Péter).⁸⁸ Más felső-magyarországi városokban és falvakban továbbra is éltek gyülekezeteik lelki szükségleteit titokban ellátó protestáns lelkészek. Ez a kép rajzolódik ki azokból a levelekből és jelentésekből, amelyeket a katolikus klérus tagjai, nemesek és hivatalnokok írtak a Szepesi Kamarának a prédikátorpert követően. Gömör vármegyében például továbbra is tartottak evangélikus istentiszteleteket, még az ellenreformáció egyik fontos célpontjának számító Jolsva városában is. Csáky István becslése szerint pedig a kálvinista vármegyékben, Szatmárban, Szabolcsban és Beregben továbbra is mintegy kétszáz prédikátor tartózkodott.⁸⁹

Ezzel egyidejűleg az 1672-es felkelés résztvevői ismét török területen gyülekeztek; zászlajukra a pozsonyi per áldozatainak megbosszulását tűzték ki.⁹⁰ A bécsi holland követ, aki kálvinistaként elítélte a pert, éles szemű megfigyelőként megállapította, hogy a pert követő hónapokban egyre csak nőtt a felkelők létszáma. Talán ez a „nehéz és veszélyes helyzet” (*beswaerlycke ende gevaerlycke to-estant*) magyarázza – ahogy a küldött fogalmazott –, hogy a császári udvar 1674 májusában azt ajánlotta a felső-magyarországi protestáns nemeseknek, hogy a prédikátorok hivatalosan visszatérhetnek gyülekezeteikhez és nyíltan tarthatnak istentiszteleteket, ha megvédik a határt a török területről érkező rajtaütésektől és támadásoktól.⁹¹ Ilyen egyezség azonban nem jött létre, így csak idő kérdése

86 MOL E 244 30. cs., 1672. december, fol. 127 (december 16-i levél Cobb tábornoknak); MOL E 23 12. cs., 1672. december, fol. 32–35v (december 24-i levél a Magyar Kamarának); MOL E 244 30. cs., 1672. december, fol. 158r–v (1672. december 6-i levél Sáros vármegyének); uo. fol. 204r (1672. december 24-i levél a Magyar Kamarának).

87 Az itt megnevezett falusi, ill. udvari lelkészek egyike sem ment el Pozsonyba. Az idézést figyelmen kívül hagyó további lelkipásztorok voltak: Badeumin György (Vörösalma), Belinius Valérián (Keresztfalva), Matthias Höher (Eperjes), Johannes Müller (Eperjes), Georgius Petenady (Eperjes), Matej Blaho (Sárosizsép), Laurentius Privegius (Azgut) és Sárossy János (Nagysáros). Vö. *Hörk J.*: i. m. (13. jz.) 83–84. és 225.; *Drobný, J. P.*: i. m. (62. jz.) 111–113.; *Rácz K.*: i. m. (1. jz.) 33. és 37.

88 „...likvidácia evanjelickej cirkvi” (*Kónya, P.*: i. m. [13. jz.] 53., 60).

89 ÖStA HHStA UA Fasz. 180., Konv. D, no. 16 (a rozsnýói katolikus pap 1675. május 24-i levele); *Benczédi L.*: *Predigerprozesse* i. m. (5. jz.) 287.; *Joseph Maurer*: *Cardinal Leopold Graf Kollonitsch, Primas von Ungarn*. Rauch, Innsbruck, 1887. 95. és 103.

90 Az ilyen bosszútetekről ld.: ÖStA HHStA UA Fasz. 180., Konv. D, no. 15 (a jezsuita Johannes Lingory 1675. május 24-i levele Jolsváról).

91 *Nederlandse Nationaal Archief* (Hága), Gerard Hamel Bruijnincx, 1660–1686, Archiefblok no. 1.02.02., Registers van uitgaande brieven, Bestanddeel 6. (1673. január–1674. december) (számozás nélküli iratanyag), 1674. július 5-i levél (fol. 1v); *Szabó I.*: i. m. (74. jz.) 318., no. 345. (1674. május 9.).

volt, hogy mikor tör ki a következő nagy felkelés a protestáns hit általános visszaállításáért.⁹²

Ezt az erőszakos ellenreformációval szembeni széles körű ellenállást, amely a prédikátorper előtti és utáni időszakra volt jellemző, mind a Habsburg-propaganda, mind a pozsonyi áldozatok mártíromságáról szóló beszámolók tökéletesen elhallgatták. A magyar prédikátorokat támadó, Európa-szerte gyorsan elterjedő polemikus röpiratok, valamint a pozsonyi elítéltek Boroszlóban, Halléban, Wittenbergben, Amszterdamban és más városokban kinyomtatott emlékiratai és hitszónoklatai csak torz képet adnak a mostanáig kevésbé ismert történelmi valóságról.⁹³

Ez a helyzet, amelyet kutatásaimmal minél jobban szeretnék rekonstruálni, véleményem szerint sok hasonlóságot mutat a 16. századi németalföldi felkeléssel. Ebben a felkelésben is fontos szerepet játszottak a protestáns lelkészek: egyrészt felszólították a népet, hogy szálljanak szembe a spanyol hadsereggel, és részt vettek a spanyolok és katolikusok elleni erőszakos akciókban. Másrészt titokban kiszolgálták azon gyülekezetek lelki szükségleteit, amelyekből elűdözték őket, ezért jelenlétük szálla maradt a megszálló spanyol rendszer szemében. Hasonló megfigyelések tehetők a 17. századi Franciaországban és Csehországban üldözött lelkészekkel kapcsolatban. A 17. századi ukrajnai ortodox papok, valamint az oroszországi szakadár papok és szerzetesek kapcsán szintén párhuzamosságok állapíthatók meg. Az elnyomott lelkészek hatalmát egyik országban sem sikerült megtörni. Ellenkezőleg: illegalitásban végzett tevékenységükkel elérték, hogy az uralkodó egyházak csak látszólag legyenek sikeresek. Mindenütt megmaradtak a szubkultúrák és a láthatatlan gyülekezeti struktúrák, amelyek hosszú távon szavatolták az üldözött hit túlélését.⁹⁴

Vajon a magyarországi protestáns prédikátorok kevésbé tevékenyen szálltak-e szembe a vallásüldözéssel, mint más európai papok? A prédikátorper vádlottjaihoz kapcsolódó további kutatások segíthetnek ennek a kérdésnek a megválaszolásában. Főként a Pozsonyban nem megjelent lelkészekkel kapcsolatos kérdéseket kell tisztáznunk. Miért nem mentek el? Talán a császári csapatokkal

92 Egy általános (*totalis et integra*) lázadás valószínűségéhez ld. von Ampringen magyar kormányzó I. Lipótnak írt levelét: ÖStA HHStA UA Fasz. 293., Konv. E, fol. 118r–v (1675. december 12-i levél).

93 Vö. ehelyett OSZKK RMK III. 2745. *Andreas Günther*: Des Hoherleuchteten Apostels Pauli Christianus persecutionem patiens. Wie und warum ein Christ in der Welt Verfolgung leiden müsse? Halle, 1676.; RMK III. 1370. *Johann Labsanszky*: Kurtzer, und wahrhaffer Berichts-Auszug, womit Unverholen[...] erwiesen wird, dasz die in Königreich Hungarn Un-Catholische Praedicanten nicht in Ansehen der Religion, sondern der Rebellion und Auffruhr wegen abgesetzt. Nagy-Szombat, 1675.

94 *J. J. Woltjer*: Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog. Over den Nederlandse opstand 1555–1580. Balans, Amsterdam–Leuven, 1994. 31–34., 37–38. és 46–48.; *J. H. M. Salmon*: The French Wars of Religion. How Important Were Religious Factors? Heath, Boston, 1967. 6–14.; *Wulf Wäntig*: Grenzerfahrungen: böhmische Exulanten im 17. Jahrhundert. UVK, Konstanz, 2007. 260–270.; *Georg B. Michels*: At War with the Church. Religious Dissent in Seventeenth-Century Russia. UP, Stanford, 1999. 121–187.

vívott csaták elesettjei közé tartoztak? Lengyelországba vagy török felségterületre (Erdélyt is beleértve) menekültek-e és a határ túlsó oldalán telepedtek-e le, vagy lassanként hazatértek a Magyar Királyságba?⁹⁵ Esetleg gyülekezeteikben vagy azok közvetlen közelében rejtőztek el? E kérdések megválaszolásához további mikrotörténeti kutatások szükségesek, amelyek feltárják, hogy milyen reakciókat váltott ki az erőszakos ellenreformáció a városok-falvak lakóiban és a vármegyei nemesekben.

Kisszeben esete arról tanúskodik, hogy a prédikátorok engedetlensége nem választható el az otthonukat képező társadalmi közeg ellenállásától. A városi tanács, a polgárok, a jobbágyok és a nemesek kiálltak az evangélikus lelkészek mellett, és megakadályozták, hogy katolikus papokkal váltsák le őket. A pozsonyi per leegyszerűsítő magyarázatot adott erre a mély társadalmi beágyazottsággal rendelkező engedetlenségre, miszerint kizárólag a három prédikátor volt a felelős a katolikus egyház minden nehézségeért, hogy a városban és környékén megvesse a lábát. Valójában a város és a vármegye befolyásos személyiségei voltak a fő felelősök. Megakadályozták az újabb és újabb katolizációs kísérleteket, és biztosították a protestáns hit felső-magyarországi fennmaradását. Fáradozásaiknak köszönhetően egyfajta protestáns katakombaegyház alakult ki, amelynek lelki szükségleteit helyben szolgálták ki a hivatalosan nem megtúrt lelkészek.

Az itt felvázolt események a császári udvarral szemben tanúsított magyar ellenállás rejtett és eltemetett valóságaira világítanak rá. Rámutatnak a vallás védelmének fontos szerepére, valamint arra, hogy legalább néhány protestáns lelkész törvényesnek tartotta, hogy erőszakos eszközökkel lépjen fel az ellenreformációval szemben. A protestáns lelkészek részvétele a kései 17. századi magyar felkelésekben – hiszen az 1672-es lázadás csupán a kezdet volt – továbbra is olyan jelenségnek számít, amelyet a kutatás figyelmen kívül hagy. Jól példázza azonban a magyar protestantizmus kitartását és határozott eltökélttségét az ellenállásra, amely a lengyel vagy az olasz protestantizmussal ellentétben annak ellenére túlélte az ellenreformációt, hogy a Habsburg-udvar és a magyar püspökök többször is megkísérelték Magyarországot tisztán katolikus királysággá formálni.

GEORG B. MICHELS

ON THE HISTORY OF THE 1674 POZSONY PREACHER TRIAL
PROTESTANT PASTORS RESISTING THE VIOLENT
COUNTER-REFORMATION

In March 1674, during a show trial in Pozsony (Bratislava, Pressburg) that attracted attention across Europe, more than seven hundred Hungarian Lutheran and Calvinist pastors stood collectively accused of rebellion. Those pastors who obeyed the trial summons were condemned to incarceration, galley slavery, or exile. Their tragic story – particularly the

95 Még a protestáns papság védelmezői is hangsúlyozták, hogy a török felségterületre való menekülés gyakran a szabadulás egyedüli módja volt. Vö. *Hungarische Praedikanten-Unschuld* i. m. (80. jz.) 107.; *Poot, A. v.*: i. m. (16. jz.) 86–88.

fate of those sold as galley slaves – has received considerable attention from Hungarian scholars. By contrast, the many pastors who did not obey the summons to Pozsony have remained virtually unknown.

The author departs from the traditional focus on literary sources such as memoirs, sermons, and treatises of the well-known galley slaves. Writings by pastors tried in absentia have not readily survived and information about their lives must be gleaned from documentary evidence. Drawing on inquisitorial records, official reports, and letters surviving in the Eger Cathedral Chapter and Zips Chamber archives, the author reconstructs the involvement of pastors in the town of Kisszeben (Zeben, today Sabinov, Slovakia) and its hinterlands in resisting the violent imposition of the Catholic faith. He places these pastors at the center of a popular revolt that succeeded in restoring the Lutheran faith in late 1672.

The author argues further that the story of the Kisszeben pastors was not unique. He demonstrates that pastors from other parts of Sáros County and Upper Hungary – both Lutheran and Calvinist – similarly fought for the restoration of their faith. Thus, the blanket accusation of rebellion – the leitmotif of the Pozsony Trial – was not entirely a fabrication of Habsburg propaganda as other historians have suggested. The much-publicized fate of the galley slaves and other prominent victims of the Pozsony Trial has obscured the fact that the trial itself was a dramatic failure. Rather than securing the ascendancy of the Catholic faith in Hungary, it consolidated and promoted a vigorous subculture of religious resistance. Similar to recalcitrant clerics in the Netherlands, France, Bohemia, Ukraine, and Russia, the Protestant pastors discussed here contributed decisively to the survival of their faith, an important historical reality that remains unacknowledged in the historical record.